

РОБІТНА КНИГА ЯК ОСНОВНИЙ ВИД НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У 1922–1934 РОКАХ

Подано деякі результати дослідження тенденцій розвитку вітчизняної навчальної літератури для загальної середньої освіти у 20-х роках минулого століття та аналіз змісту, структури й функцій одного з видів навчальної літератури – робітної книги.

Ключові слова: шкільна навчальна література, підручник, посібник, робітна книжка, зміст і структура робітної книжки, функція робітної книжки, підручникотворення, підручничокзнавство.

There are some results of historical research and educational trends in national textbooks for secondary education in the 20th years of last century. The author has analyzed the content, structure and functions of a workbook as a type of school textbook.

Keywords: school educational books, textbooks, manuals, workbook, a content and structure of workbook, a function of workbooks, a construction of workbooks, the theory of textbooks.

Вступ. Матеріальним носієм змісту освіти, засобом його реалізації є навчальна література, тому удосконалення її якості – пріоритетне завдання реформування національної освіти відповідно до Концепції «Нова українська школа». Всебічне вивчення шкільної навчальної літератури у контексті її історико-педагогічного розвитку у взаємозв'язках з теперішнім і майбутнім є однією з умов успішного виконання цього завдання.

Проблемами становлення й розвитку вітчизняної навчальної літератури займалися Р. Арцишевський, Л. Березівська, Н. Богданець-Білоskalенко, Л. Височан, О. Жосан, А. Зякун, Г. Касьянов, О. Коваленко, Я. Кодлюк, В. Кузьменко, Н. Кузьменко, П. Мороз, В. Оліфіренко, О. Пасічник, Г. Розлуцька, І. Семперович, І. Смагін та ін.

Особливості розвитку шкільної навчальної літератури у 20-х – середині 30-х років ХХ століття, зокрема й стосовно функціонування робітних книг із різних предметів, розглянуті у працях Л. Березівської, О. Бондаренко, І. Смагіна, С. Яворської та ін., а також у моїх монографіях «Тенденції розвитку шкільної навчальної літератури в Україні (20-ті – 80-ті роки ХХ століття)» (2013), «Становлення та розвиток радянської шкільної навчальної літератури в Україні (1921–1991 роки)» (2015), «Підручники і посібники для загальної середньої освіти у 1921 – 1991 роках» (2021).

Тенденції становлення робітної книги як основного виду навчальної літератури з

української мови у зазначений період ще не були предметом системного історико-педагогічного дослідження.

Метою даної статті є спроба проаналізувати зміст, структуру та функції робітної книги як основного виду навчальної літератури з української мови у 1922–1934 роках.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи проблеми створення підручників і посібників з української мови у 1920-х–1930-х роках, слід зазначити, що напередодні визвольних змагань 1917–

1920 рр. і з початком широкого розгортання в Україні національної освіти методика викладання цього предмета уже мала деякі навчальні видання. Становлення Української незалежної держави активізувало роботу над створенням нових підручників і над удосконаленням змісту і формату старих [4; 5].

У перші роки українізації в УСРР певна демократизація життя суспільства і школи викликала пошуки засобів активізації пізнавальної діяльності школярів, нових форм і методів навчання. Викладання української мови як предмета, започатковане в добу УНР, з початку 1920-х років припинилося. Комплексна програма, яка була фундаментом навчального процесу в цей період, не передбачала викладання окремих предметів. Навчальний матеріал у програмі було розміщено не за традиційними предметами, а за тематичною ознакою. Комплексна програма

мала три розділи: «Природа», «Людина», «Праця і суспільство». Кожен розділ і кожна тема містили відомості з різних предметів у вигляді загальних стислих і, як правило, недеталізованих формулювань основних його засад. Відповідно до цієї реформи зміст освіти визначався на засадах комплексності, а в педагогіку вводилися активні методи навчання – Дальтон-план, метод проєктів, бригадно-лабораторний метод та ін. Кардинальні зміни у структурі навчальної літератури у 1920-х роках були викликані, у першу чергу, прагненням ліквідувати основну ваду старого підручника – відрив його змісту від досягнень науки [4].

Стосовно вивчення мови, слід зазначити, що морфологія і синтаксис систематизовано не вивчалися. Програми з української мови, розроблені у 1920-х роках, майже не відрізнялися одна від одної, їх зміст в основному залишався без змін. Піднесенню якості навчання української мови сприяли методичні праці з нових підходів до розвитку усного й писемного мовлення, нових форм і методів проведення занять. Проте в цих працях містилися певні протиріччя, що викликало багато дискусій в педагогічній пресі. Обґрунтовані зауваження й пропозиції щодо необхідності систематизації й удосконалення методів навчання мови висловлювали П. Михалевич, О. Полуботко, Н. Солодкий, О. Синявський, С. Іваницький, В. Дога, О. Ізюмова, Г. Ващенко, Т. Гарбуз, В. Павловський, С. Семко та ін. [7].

Активні методи навчання за комплексною системою вимагали створення відповідних типів підручників. Стосовно їх змісту та форми викладу матеріалу в педагогічній пресі того часу періодично виникали дискусії. Серед підручників і посібників, що видавалися в ті роки, можна виокремити: практичний курс української мови О. Синявського (1926 р.), теоретичні курси з історії української мови К. Німчинова (1925 р.), М. Сулими (1927 р.), Є. Тимченка (1927 р.); теоретико-практичний курс для шкіл з українською мовою навчання (М. Наконечний, 1928 р.; К. Німчинов, М. Перегінець, В. Цебенко, Л. Курилов, 1932 р.) і для шкіл з російською мовою навчання (Г. Іваниця, 1927 р.; К. Німчинов, 1932 р.); для вищих навчальних закладів (П. Бузук, 1924 р.; А. Горецький і В. Шаля, 1926 р.; І. Карбаненко і О. Матійченко, 1931 р.; В. Смільський і Я. Цибенко, 1931 р.; С. Смеречинський, 1932 р.); з діловодства (О. Бузинний і В. Щепотьєв, 1924 р.); для самоосвіти (М. Йогансен, 1923 р.; Г. Іваниця, 1927 р.); для роботи за лабораторною системою

(М. Грунський, Л. Білозір, 1929 р.); робочі книги (М. Трохименко і К. Буйний, 1927 р.; Ю. Савченко, Т. Гарбуз, Є. Троцюк, А. Панів, С. Матяш, І. Крилов, 1930 р.); книжки для самонавчання (М. Грунський і Г. Сабалдир, 1927 р.) [4; 7].

Разом з іншими представниками української інтелігенції активну участь у процесі національного підручникотворення брав відомий педагог Я. Чепіга. Його підручники для початкової школи були змістовними та водночас методично продуманими. Це читанка для першого року навчання «Веселка» (1921–1925 рр.) та «Веселка» – друга та третя читанки після букваря (1924, 1925 рр.), які витримали кілька перевидань. Читанки були побудовані із широким використанням творів українських письменників та пам'яток народної творчості; завдання і вправи були наближені до життя учня, його оточення. У цих підручниках Я. Чепіга реалізував свої основні вимоги до шкільної навчальної літератури: 1) національна спрямованість змісту (найкращий підручник, підкреслював учений, не зможе задовольнити елементарних психологічних вимог українського школяра, якщо він написаний для дітей іншої національності); 2) опора на народознавчий та краєзнавчий матеріал; 3) врахування вікових особливостей школяра, опора на його життєвий досвід; 4) наявність методично доречних ілюстрацій; 5) застосування у тексті вправ, завдань і запитань для активізації самостійної роботи школяра та розвитку його мислення [6].

Автори й укладачі підручників і посібників ставили перед собою важливу мету – створити якісний засіб повноцінного оволодіння новим матеріалом, зробити навчальну книжку гідним помічником учителя. У цей час з'являються нові види навчальної літератури: розсипний підручник (книжкове навчальне видання, в якому викладалися теоретичні засади навчального предмета та/або методика його викладання, що складалося з окремих блоків, які можна було від'єднувати від книги); підручник-газета, підручник-журнал (навчальне періодичне видання); підручник-довідник (навчальне довідкове видання, побудоване за алфавітною або тематичною ознакою). Дотримуючись принципу науковості та доступності, автори й укладачі підручників і посібників всіляко прагнули передбачити якомога більше різноманітних вправ на закріплення, аналіз навчального матеріалу та активізацію пізнавальної діяльності учнів. Тому всі тогочасні підручники й посібники містили потужний методичний апарат,

багато ілюстрацій, серед яких переважали схеми, діаграми й досить складні таблиці. Водночас навчальна література того періоду створювалася під впливом своєрідного протесту проти старих дореволюційних методів і форм викладання. Тому попри всі позитивні риси (новизна думки, актуальність змісту) в них спостерігалося багато негативного (обсяги змісту навчального матеріалу – в одному розділі надто великий, в іншому недостатній, що мав конспективний вигляд; способи подання його, добір завдань, вправ та ілюстрацій не завжди відповідали вимогам нової комплексної системи навчання в масовій школі; інколи порушувалися і принципи науковості, доступності й наступності. Це нерідко призводило до перевантаження учнів або навпаки до невиправданих спрощень й полегшення їхньої діяльності. Виклад матеріалу не завжди відповідав віковим особливостям учнів. Вплинули на якість нових підручників і посібників також відсутність у певної частини авторів розуміння сутності комплексного навчання та бригадно-лабораторного методу, що нерідко спричиняло невідповідність матеріалу навчальних книжок діючим програмам з мови. Проте, потрібно зауважити, що ці перші спроби створення нової навчальної літератури внесли чимало нового, позитивного й цікавого в освітній процес. Усі їх недоліки не зменшують їх педагогічної цінності [7].

Найвагомішим результатом роботи вчених та педагогів-практиків було створення на початку 1920-х років робітної книги з української мови. Вона була пристосована до форм і методів комплексного навчання та містила науково обґрунтований, систематизований і доступно викладений навчальний матеріал та потужний і розгалужений методичний апарат.

Робітна книга (робоча книжка) – вид шкільної навчальної літератури, який виконував функції підручника і практичного посібника. Робітна книга мала наблизити навчальний матеріал до життя. Офіційно це визначалося такими положеннями: «підручник – засіб праці школяра», «підручник – робоча книга», «підручник перестає бути книгою для формального засвоєння, книгою для навчання «від А до Я». Автори концепції реформи освіти вважали, що головне завдання полягає в самостійній роботі учня не над книгою, а над тими явищами живого світу, навколишнього середовища, які відповідають темі цього підручника [2].

Народний комісаріат освіти у нормативних документах підкреслював, що «робітна книга

для учнів містить зібрання робіт, матеріалів для робіт, інструкцій тощо, розташованих у порядку комплексів і узгоджених із порами року (сезонами). Зміст книги має охоплювати всі освітні галузі: природознавство, працезнавство, суспільствознавство і передбачати формування навичок» [1; 4].

У передмові до робітної книги з української мови (Дога В. «Живе слово», 1928) читаємо: «Книжка «Живе слово» й має на меті прислужитися вчителю та учневі в справі розвитку дитячої мови, в ролі підручної робочої книжки, тобто такої, що не стільки дає готовий матеріал, щоб розроблювати його, або висновки, щоб їх засвоювати, як претендує бути чинником, який разом з іншими чинниками організує педпроцес, допомагаючи учневі й учителю вибрати найдоцільнішу форму праці й відповідно її скерувати. ...Увесь матеріал кожної книжки відповідає дидактичному матеріалові комплексових тем, що їх подано в «Порадникові» Головоцвуху...» [3].

Видання з інтегрованим змістом «Робоча книжка з мови й суспільствознавства: 3 рік», «Ударна бригада: єдина робітна книжка з мови і суспільствознавства для комосвітніх шкіл 1-го ступеня міста й села» (1931) орієнтували учнів на самостійну творчу діяльність. Зазначені видання містили теоретичний, фактичний, ілюстративний матеріал, історичні джерела, різноманітні запитання й завдання для самостійної роботи [4].

Робітні книги цього періоду містили потужний методичний апарат, багато ілюстрацій, схем, таблиць, діаграм при незначній кількості теоретичного матеріалу з предмету, що вивчався. У змісті чітко простежуються міжпредметні зв'язки, що було зумовлено застосуванням комплексної системи навчання. Завдання для практичного виконання у більшості підручників формулювалися в межах таких тем, як «Природа», «Пори року», «Праця людей на селі», «Праця людей у місті», «Громадське й культурне життя людей» [2]. Робітні книги розроблялися з урахуванням економічних та соціальних аспектів місць навчання учнів, деякі з них видавалися окремо для міських та сільських шкіл (наприклад, «Розорані межі: робоча книжка з мови і суспільствознавства для сільських політосвітніх шкіл першого ступеня (1930)» [8].

Деякі робітні книги, здебільшого для початкової школи, містили додатки з дидактичним матеріалом (літери, склади, цифри, малюнки тощо). Вчитель розрізав заготовки на частини і отримував готовий

дидактичний матеріал для уроку. Прикладом такої робітної книги є буквар Л. Демолович (Харків, 1931) [2].

Потрібно зазначити також, що у змісті робітної книги та інших видів навчальної літератури того періоду чітко простежувалася марксистсько-ленінська ідеологія, без використання якої навчальне видання не могло вийти у світ. «Демократизація підручників» і перехід від підручника до робочої книги в 20-х роках був викликаний, у першу чергу, бажанням позбутися основної вади старих навчальних книг, яка виявлялася у відриві змісту підручника від життя. Робоча книга повинна була наблизити навчальний матеріал до життя. У такому розумінні підручник, на думку авторів реформи, перестає бути книгою для формального засвоєння, книгою для навчання «від а до я». Намагаючись створити підручник, що відповідає принципам «активно-трудового» методу шкільної роботи, вони вважали, що головне полягає в самостійній роботі учня не над книгою, а над тими явищами живого світу, навколишнього середовища, які відповідають темі цього підручника [1; 4].

Використання робітної книги як виду навчальної літератури тривало недовго. Вже в середині 1930-х рр. завершується період реформування системи освіти в СРСР, змінюється політика уряду і, відповідно, припиняється поступальний процес вітчизняного підручникотворення. Деякі навчальні видання потрапляють під заборону, а їх автори зазнають репресій [2].

Висновки. Зміст різних видів навчальної літератури, як і всієї методики викладання української мови у 1920-х роках, мав суперечливий характер. З одного боку, українська школа прагнула не відставати від європейської та світової педагогічної науки, широко використовуючи їх прогресивні досягнення. З другого боку, тоталітарний комуністичний режим стримував і наукову думку, і творчу діяльність педагогів, уніфікував їх постулатами марксистсько-ленінської ідеології.

Крім того, усі видані того часу навчальні програми, як зазначалося в їх пояснювальних записках, спрямовувалися на формування й розвиток знань і вмінь учнів засобами навколишнього середовища. У них особливо підкреслювалося, що цій справі слід йти не від навчальної книжки, а від самого життя. На практиці ці загалом правильні й корисні у своїй основі ідеї набирали нерідко негативного спрямування, оскільки лишалися тільки рекомендаціями партійно-радянських

органів, а учні, формуючи досить потужні практичні вміння, не мали змоги здобути повноцінні теоретичні знання та не залучалися до систематичної й цілеспрямованої роботи з навчальною літературою, якої, до того ж, у школах дуже бракувало.

Однак, попри все, такий вид навчальної літератури, як робітна книга, лишив помітний слід в історії вітчизняного підручникотворення, а методичні ідеї, закладені в ній, варті уваги авторів сучасних навчальних видань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березівська Л.Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : дис. ... доктора пед. наук за спец. 13.00.01. Київ, 2009. 871 с.
2. Бондаренко В. Робітна книжка як вид навчальної літератури 1920-х років. Педагогічний музей України Національної академії педагогічних наук України (2022). URL.: http://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/robitna_knyga/. Дата звернення: 01.03.2024.
3. Дога В. Живе слово : робоча книжка з мови. 2-й рік навчання. Харків : ДВУ, 1928. 71 с.
4. Жосан О. Е. Підручники і посібники для загальної середньої освіти у 1921–1991 роках : [монографія]. Кропивницький : Ексклюзив-Систем, 2021. 345 с.
5. Мацібора Н. Г. Книга минулого як джерело нових знань. URL.: <https://lib.iitta.gov.ua/26672/1/стаття%20Мацібора.pdf>. Дата звернення: 02.03.2024.
6. Чепіга Я. Азбука трудового виховання й освіти: Основи організації трудової школи з методологією початкового навчання. Київ : Держвидав, 1922. 146 с.
7. Яворська С. Т. Становлення і розвиток методики навчання української мови як науки (XVI–XX ст.) : автореф. дис. ... доктора педагог. наук: 13.00.02. Київ, 2005. 42 с.
8. Якимчук Л. Розорані межі : робоча книжка з мови і суспільствознавства для сільських політосвітніх шкіл першого ступеня. Ч. 1. Харків–Київ : ДВУ, 1930. 232 с.